

УДК 338.12

Митяй О.В.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри фінансів, обліку та економічної безпеки
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини

ОЦІНКА ФІНАНСОВОГО СТАНУ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ ЯК ОСНОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

EVALUATION OF FINANCIAL CONDITION OF AGRICULTURAL ENTERPRISES AS THE BASIS FOR THEIR SUPPORT OF ECONOMIC SECURITY

АНОТАЦІЯ

В статті оцінено сучасний стан розвитку аграрних підприємств Черкаської області. Особливу увагу приділено висвітленню аналізу фінансової безпеки аграрних підприємств Черкаської області як складової економічної безпеки. Розглянуто сутність понять «фінансовий стан», «економічна безпека».

Ключові слова: економічна безпека, фінансова безпека, аграрні підприємства, рентабельність, групування.

АННОТАЦИЯ

В статье оценено современное состояние аграрных предприятий Черкасской области. Особое внимание уделено освещению анализа финансовой безопасности аграрных предприятий Черкасской области как составляющей экономической безопасности. Рассмотрена сущность понятий «финансовое состояние», «экономическая безопасность».

Ключевые слова: экономическая безопасность, финансовая безопасность, аграрные предприятия, рентабельность, группировки.

ANNOTATION

Modern development of agrarian enterprises of the Tcherkasy area status is appraised in the article. The special attention is spared illumination of analysis of financial safety of agrarian enterprises of the Tcherkasy area, as component economic security. It is considered essence of concept «the financial state», «economic security».

Keywords: economic security, financial safety, agrarian enterprises, profitability, grouping.

Постановка проблеми. Фінансова складова як внутрішньовиробнича функціональна складова економічної безпеки вважається головною, оскільки за ринкових умов господарювання фінанси є двигуном будь-якої економічної системи.

Фінансово-економічний стан підприємства характеризується ступенем його прибутковості та оборотності капіталу, фінансової стійкості й динаміки структури джерел фінансування, здатності розраховуватися за борговими зобов'язаннями.

Правильна оцінка фінансових результатів діяльності та фінансово-економічного стану підприємства за сучасних умов господарювання конче потрібна як для його керівництва і власників, так і для інвесторів, партнерів, кредиторів, державних органів. Фінансово-економічний стан підприємства (організації) цікавить і його конкурентів, але вже в іншому аспекті – негативному; вони зацікавлені в ослабленні позицій конкурентів на ринку.

Про ослаблення фінансової складової економічної безпеки свідчать: зниження ліквідності, платоспроможності підприємства в довгостроковому періоді; підвищення кредиторської та дебіторської заборгованості; зниження фінансової стійкості тощо.

Саме тому фінансова безпека – важлива складова економічної безпеки підприємства, забезпеченню якої повинна приділятися особлива увага на підприємстві [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню теоретичних та практичних питань оцінки фінансового стану в комплексі економічної безпеки підприємств різних галузей присвятили свої наукові праці В. Андрійчук, О. Барановський, О. Бородіна, І. Гришова, М. Дем'яненко, М. Камлик, Ю. Луценко, С. Навроцький, О. Непочатенко, М. Малік, С. Осадець, П. Саблук [1–15], Т. Шарова, О. Ширінська та ін.

Результати їх напрацювань стали фундаментальним та вагомим підґрунтям вирішення найактуальніших питань фінансової безпеки підприємств аграрного виробництва як чинника їх сталого розвитку. Проте в роботах даних авторів у рамках поставлених ними завдань розглядалися питання економічної безпеки з деякими згадуваннями про фінансову складову безпеки підприємства. Але для прийняття рішень щодо виведення аграрної галузі України необхідно дослідження всебічної оцінки фінансової безпеки підприємств аграрної галузі на сучасному етапі розвитку економіко-правової держави та за умов трансформаційних процесів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Зусиллями вказаних вчених створено науковий базис дослідження оцінки фінансової складової економічної безпеки аграрних підприємств. Втім, проблему не можна вважати остаточно вирішеною. Важливе значення у розв'язанні проблемних питань підвищення фінансово-економічної ефективності діяльності аграрних підприємств має формування дієвих організаційно-економічних механізмів, адекватних сучасним економічним умовам, зданих комплексно вирішити

проблеми забезпечення фінансово-економічної безпеки аграрних підприємств. Актуальність і недостатня вирішеність вказаних проблем зумовили вибір теми, мету, склад завдань і структури дослідження.

Мета статті полягає в оцінці сучасного стану розвитку аграрних підприємств Черкаської області, аналізі фінансової безпеки аграрних підприємств Черкаської області та розгляді сутності понять «фінансовий стан», «економічна безпека».

Виклад основного матеріалу дослідження. Економічна безпека підприємства – це захищеність його діяльності від негативного впливу зовнішнього середовища, а також здатність швидко усунути виниклі загрози або пристосуватися до наявних умов, що негативно впливають на його діяльність [6, с. 34]. Міру прибутковості функціонування підприємства найточніше визначають показники рентабельності. На підставі цього показника фінансової діяльності на основі даних рис. 1 можемо свідчити про нестабільний рівень рентабельності галузі. Протягом усього досліджуваного періоду рівень рентабельності не перевищував 27,1 коп. прибутку на 1 грн. витрат.

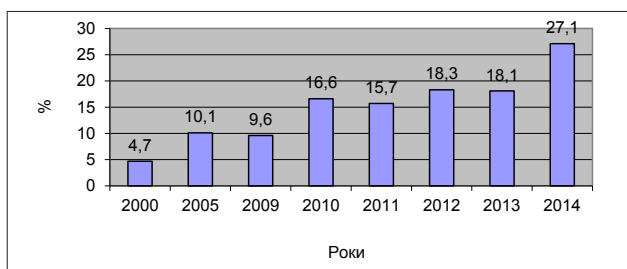

Рис. 1. Динаміка рентабельності аграрного господарства в Черкаській області

В період з 2000 по 2014 р. максимальна рентабельність – 27,1% – спостерігалася у 2014 р. (на 49% більше, ніж в 2013 р.).

У 2013 р. рівень загальної рентабельності зменшився на 1,1% в порівнянні з 2012 р. Порівнюючи з 2000 і 2005 рр., рентабельність аграрного господарства в останньому досліджуваному році зросла, відповідно, на 82,7% і 62,7%. Варто зазначити, що на рентабельність, поряд і з вище перерахованими факторами, значно вплинула й висока собівартість виробництва продукції в усіх галузях аграрного господарства.

Оцінка динаміки ефективності виробництва продукції аграрного сектора в Черкаській області за 1990–2014 рр. на основі аналізу рентабельності, наведеного в таблиці 1, підтверджує загальне погіршення економічної діяльності галузі аграрного господарства в довгостроковому періоді. У 2014 р. в аграрному секторі економіки регіону, якщо порівняти його стан з умовно стабільним 1990 р., ситуація щодо ефективності виробництва погіршилася за всіма видами сільськогосподарської продукції, крім цукрових буряків, що пояснюється значними технологічними удосконаленнями.

Підвищення ринкових цін на продукцію рослинництва і тваринництва за цей період помірно відстало від темпів росту цін на витратні елементи сучасних складових технологій виробництва продукції. В 2014 р., порівняно з 2013 р. ситуація в рослинництві погіршилася за всіма видами продукції, крім цукрових буряків та зернових, де приріст рентабельності за рік дорівнював 7,1; 57,4% відповідно. Рентабельність за всіма видами продукції тваринництва за досліджуваний період коливалася, залишаючись негативною, при цьому збитковість спостерігалася вже протягом значного періоду. Лише по виробництву молока та яєць спостерігаються позитивні коливання, які не вказують на поліпшення стану галузей, швидше на ринкове цінове зростання через нестабільність і дефіцит товару, що забезпечує деяке збільшення рентабельності продукції. Тобто у тваринництві Черкаської області ситуація на 2014 р. може характеризуватись,

Таблиця 1
Динаміка рентабельності основних видів сільськогосподарської продукції у Черкаській області за роками, %

Вид продукції	1990	1995	2000	2013	2014	2014 +/- до	
						1990	2013
Зерно	329,8	125,6	92,3	22,3	29,4	-300,4	+7,1
Насіння сояшнику	306,6	146,8	58,0	69,2	56,0	-250,6	-13,2
Цукрові буряки (фабричні)	31,1	10,2	-15,2	20,2	77,6	+46,5	+57,4
Овочі відкритого ґрунту	62,8	42,0	6,5	-7,4	-20,6	-83,4	-13,2
Картопля	40,9	98,5	0,0	14,4	11,9	-29,0	-2,5
Молоко	21,9	-25,6	0,5	17,0	20,4	-1,5	+3,4
М'ясо:							
великої рогатої худоби	16,9	-7,6	-35,2	-25,2	-16,5	-33,4	+8,7
свиней	15,2	-14,2	-47,8	-10,2	-7,5	-22,7	+2,7
овець	-6,8	-33,3	-37,8	-40,1	-49,3	-42,5	-9,2
птиці	14,1	15,1	-36,0	-8,2	-12,2	-26,3	-4,0
Яйця	33,7	30,9	13,9	4,3	27,3	-6,4	23,0

Джерело: за результатами власних досліджень на основі аналізу статистичних даних

як стабільно збиткова. Якщо оцінювати загальний стан рентабельності за всіма видами продукції за 1990–2014 рр., то він свідчить про поступове погіршення стану аграрного господарства, на який вплинули нестабільність цін, висока вартість аграрної техніки, паливно-мастильних матеріалів, мінеральних добрив, отрутохімікатів тощо, які використовуються для забезпечення технологічних процесів у виробництві. За цей період зміна ефективності також була спричинена зменшенням державної підтримки, збільшенням обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, особливо тваринницької, особистими селянськими господарствами.

Щодо більш детальної оцінки динаміки рентабельності у функціонуванні аграрних підприємств окремих районів Черкаської області, аналізуючи дані таблиці 2, зазначимо, що загальна ефективність діяльності аграрних формувань в Черкаській області на кінець досліджуваного періоду дещо підвищилась і в цілому аграрне виробництво Черкаської області у 2014 р. є рентабельним.

В порівнянні з 1990 р. загальна рентабельність зменшилася на 27,7%. Аналіз даних свідчить, що в 2014 р. по області рентабельність становила 27,1%, тобто ефективність виробництва на кінець періоду в аграрних підприємствах така, як і загальна рентабельність області в цілому – 27,1%. Отже, діяльність аграрних підприємств у порівнянні з діяльністю господарств населення однаково ефективна.

Оцінюючи рентабельність аграрних підприємств по окремих районах, має місце коливання на кінець періоду (2014 р.) в значному діапазоні – від 1,2% у Чернобаївському районі до 58,1% в Шполянському, що вказує в першу чергу на неоднорідність ринків збуту продукції аграрного сектора, нестабільність цін і нерівні умови продажу сільськогосподарської продукції. У 2014 р. у порівнянні з 2013 р. Канівський район збільшив свою прибутковість і рентабельність, відповідно, в 68 разів, зате Чернобаївський район був нерентабельним.

Незважаючи на зниження ролі держави в аграрному виробництві, для підвищення загального рівня ефективності виробничо-фінансової діяльності всіх організаційно-правових форм підприємств в Черкаській області існує система підтримки аграрного виробництва, спрямована на розв'язання проблем організаційного, економічного, фінансового, технологічного характеру.

Визначаючи місце аграрного господарства в загальному виробництві Черкаської області, зазначимо, що за період 2009–2014 рр. значущість аграрного сектора в регіональній економіці значно зросла.

Аналіз даних таблиці 3 свідчить про загальну позитивну тенденцію щодо формування фінансових результатів аграрного господарства, тоді як інші галузі характеризуються значною нестабільністю в отриманні прибутків.

На кінець періоду – у 2014 р. – загальний фінансовий результат економічної діяль-

Таблиця 2

Динаміка рівня рентабельності аграрних підприємств по районах Черкаської області за роками, %

Райони	1990	2000	2010	2012	2013	2014	Рентабельність 2014 (+,-)		
							1990	2012	2013
Черкаська область	37,5	27,0	16,6	18,3	18,1	27,1	-10,4	+8,8	+9,0
Городищенський	30,0	32,5	24,9	7,3	6,2	20,4	-9,6	+13,1	+14,2
Драбівський	33,4	35,6	29,8	23,7	19,8	33,9	+0,5	+10,2	+14,1
Жашківський	33,9	25,7	-4,8	1,0	0,3	20,5	-13,4	+19,5	+20,2
Звенигородський	39,6	45,3	13,7	31,1	17,8	22,9	-16,7	-8,2	+5,1
Золотоніський	36,1	4,1	18,5	12,5	8,1	13,8	-22,3	+1,3	+5,7
Кам'янський	35,3	30,4	37,9	10,1	26,7	53,3	+18	+43,2	+26,6
Канівський	26,6	18,5	-6,5	15,3	5,5	38,1	+11,5	+22,8	+32,6
Катеринопільський	29,7	11,0	16,0	2,9	30,6	38,6	+8,9	+35,7	+8,0
Корсунь-Шевченківський	35,8	47,8	47,0	42,5	37,6	45,8	+10,0	+3,3	+8,2
Лисянський	27,9	21,4	18,5	6,6	6,9	27,6	-0,3	+21,0	+20,7
Маньківський	31,8	36,8	-4,8	23,5	37,7	36,8	+5,0	+13,3	-0,9
Монастирищенський	34,7	30,9	3,0	16,3	32,7	36,9	+2,2	+20,6	+4,2
Смілянський	39,1	40,6	19,8	7,7	15,1	18,8	-20,3	+11,1	+3,7
Тальнівський	40,6	41,9	9,6	17,4	26,1	31,5	-9,1	+14,1	+5,4
Уманський	39,6	22,8	9,6	15,1	27,8	29,1	-10,5	+14,0	+1,3
Христинівський	46,3	33,9	10,7	11,9	25,4	15,4	-30,9	+3,5	-10,0
Черкаський	40,8	16,1	10,7	1,0	9,9	18,1	-22,7	+17,1	+8,2
Чернобаївський	34,6	10,4	-21	36,3	-9,1	-1,2	-35,8	-37,5	+7,9
Чигиринський	63,7	22,5	25,9	19,5	15,2	16,7	-47	-2,8	+1,5
Шполянський	35,0	42,2	24,2	49,2	70,3	58,1	+23,1	+8,9	-12,2

Джерело: за результатами власних досліджень на основі аналізу статистичних даних

ності господарських суб'єктів області складає 1788,5 млн. грн., а аграрного господарства – 1583,8 млн. грн. В 2012 і в 2013 рр. фінансовий результат аграрного господарства перевищив результат області, відповідно, у 8,5 та 1,5 рази. Отже, ця галузь стає якщо не фінансово стабільною (адже, як зазначалося, прибутковість коливається в значному діапазоні), то економічно привабливою для інвестування та господарської діяльності.

На підставі позитивних фінансових результатів зазначимо, що у 2014 р. прибуток аграрних підприємств став головним джерелом нарощування капіталу, виплат дивідендів акціонерам (пайовикам), поповнення власного і додаткового капіталу тощо. Разом з тим прибуток, будучи інструментом управління діяльністю підприємства, забезпечує використання більш прогресивних технологічних, економічних та управлінських фінансових рішень, направлених на підвищення ефективності оцінної, розподільчої, стимулювальної функцій прибутку. Відповідно, є можливість охарактеризувати аграрний сектор економіки як привабливий для економічної діяльності і

забезпечити дієву систему розподілу прибутків між власниками виробничих ресурсів аграрного господарства (в тому числі і власниками земельних паїв), стимулювати подальший розвиток галузі на основі передових та інтенсивних технологій із залученням інвестицій.

Одночасно з беззаперечними позитивними сторонами аграрного господарства, вираженими в отриманні фінансових результатів від господарської діяльності в вигляді прибутку, можемо вказати і на поступове погіршення фінансового стану галузі на кінець досліджуваного періоду. Позитивний фінансовий результат діяльності підприємства характеризується не лише сумою отриманого прибутку, а й показником рівня рентабельності. Фінансова результативність, виражена у величині прибутку, рівні рентабельності, залежить від обсягу всіх видів діяльності суб'єктів аграрного господарства: операційної, інвестиційної та фінансової. Ці показники характеризують результати всіх напрямків господарювання.

Нами проведено групування аграрних підприємств Черкаської області за рівнем

Таблиця 3

Динаміка фінансових результатів Черкаської області, тис. грн.

Показник	2009	2012	2013	2014	2014 в % до		
					2009	2012	2013
Всього по області	687381,8	144342,8	1191828,9	1788526,6	260,2	1239,1	150,1
У т. ч. аграрне господарство, мисливство, лісове господарство	283843,1	1222651,1	1760045,8	1583789,2	558,0	129,5	90,0

Джерело: за результатами власних досліджень на основі аналізу статистичних даних

Таблиця 4

Групування аграрних підприємств Черкаської області за рівнем рентабельності в середньому за 2010–2014 рр.

Показники	Збиткові	До 15,0	15,1-30,0	30,1-45,0	Більше 45,1	Всього
Середній рівень рентабельності, %	-11,3	6,4	18,2	35,3	46,4	19,2
Кількість господарств в групі	75	301	283	96	62	817
У відсотках до обстежених	9,2	36,8	37,6	11,8	7,6	100
Чистий прибуток (збиток) на 1 га с.-г. угідь, грн.	-710,3	232,5	918,4	3217,6	5199,0	1532,6
Розмір матеріальних витрат на 1 га с.-г. угідь, грн.	4319,8	3965,3	3613,9	2618,4	2193,5	3778,3
Питома вага оплати праці до витрат виробництва, %	7,2	7,9	7,7	11,2	15,4	8,7
Рівень забезпеченості власними оборотними активами, %	-18,2	20,2	30,2	44,6	52,3	31,5
Короткострокові кредити банку в розрахунку на 1 га с.-г. угідь	102,1	912,3	5411,5	8502,3	7360,4	7154,3
Питома вага кредиту в покритті оборотних активів, %	7,2	13,2	15,1	18,2	14,3	12,3
Дебіторська заборгованість на один га с.-г. угідь, грн.	2602,8	3099,5	7613,5	8912,5	2436,6	4615,9
Кредиторська заборгованість на один га с.-г. угідь, грн.	5138,9	3822,6	4095,1	4376,0	2820,4	3961,2
Період погашення дебіторської заборгованості, днів	109	83	108	131	62	112
Період погашення кредиторської заборгованості, днів	352	294	112	82	79	286

Джерело: за результатами власних досліджень на основі аналізу статистичних даних

рентабельності в середньому за 2010–2014 рр. (табл. 4). Із обстежених 817 аграрних підприємств області питома вага збиткових складає 9,2% із середнім рівнем збитковості 11,3%. По цій групі чистий збиток в розрахунку на 1 га с.-г. угідь складає 710,3 грн., розмір матеріальних витрат в розрахунку на 1 га с.-г. угідь – 4319, 8 грн., питома вага оплати праці у витратах виробництва – 7,2%.

Характерною ознакою цих підприємств є те, що для покриття тимчасового розриву між надходженням виручки від реалізації і покриттям витрат залучались кредити банку, які склали 102,1 грн. в розрахунку на 1 га с.-г. угідь. По цій групі найвищий рівень кредиторської заборгованості, період її погашення якої складає 352 дні. Аграрні підприємства з рівнем рентабельності понад 45,1% складають 7,6% від загальної кількості обстежених підприємств. По цій групі чистий прибуток в розрахунку на 1 га с.-г. угідь складає 5199,0 грн., що у 3,4 рази більше по обстежених підприємствах області. Ця група підприємств більшою мірою внаслідок наявності забезпечення кредиту використовувала банківські запозичення, питома вага яких в покритті оборотних активів складає 14,3%, або на 7,1 відсоткових пункти більше, порівняно зі збитковими підприємствами.

В результаті постійного зростання цін на матеріально-технічні ресурси, зміни собівартості та цін реалізації сільськогосподарської продукції неминуче змінюються і кінцеві фінансові результати аграрного виробництва.

За ринкових умов при формуванні фінансових результатів підприємства зростає значення науково обґрунтованого розмежування витрат, що включаються в собівартість продукції (робіт, послуг), які ведуть до зменшення балансового прибутку.

Економічна сутність собівартості полягає в тому, що вона акумулює в грошовій формі всі витрати конкретного підприємства, відшкодування яких потрібне для здійснення процесу виробництва в незмінному масштабі.

Підхід до собівартості як до категорії, що характеризує процес простого відтворення, дає відповідь на питання про те, які елементи слід включати в собівартість продукції, а які відшкодовувати за рахунок інших джерел. У собівартість повинні включатися всі фактичні витрати підприємства, відшкодування яких в конкретних економічних умовах потрібне йому для здійснення простого відтворення, і не повинні включатися витрати підприємства, які за своєю сутністю відносяться до розширеного відтворення або є додатковим продуктом для суспільства. Такі витрати, як відраховування до соціальних фондів, є елементом чистого доходу, тому вони повинні зберегти свою глибинну сутність і відшкодовуватися за рахунок прибутку, а не включатися в собівартість продукції підприємства.

У групі внутрішніх факторів розрізняють: основні фактори, що визначають результат роботи; фактори, пов'язані з порушенням господарської дисципліни підприємством; фактори, які залежать від вибору підприємством варіантів ведення обліку.

Висновки. Основними факторами, що визначають кінцеві фінансові результати аграрного виробництва, є: урожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тварин; рівень собівартості продукції; диференціація цін реалізації сільськогосподарської продукції згідно з її якістю і використаних каналів збуту; питома вага в загальному об'ємі реалізації прибуткової і збиткової продукції. Забезпечення економічної безпеки аграрних підприємств Черкаської області припускає аналіз і оцінку існуючих погроз з кожної з функціональних складових і розроблення на їх основі системи протидіючих заходів. Результати аналізу й оцінки рівнів складових економічної безпеки повинні бути покладені в основу розроблення комплексу заходів, спрямованих на протидію погрозам і підвищення рівня економічної безпеки підприємств аграрної галузі і, відповідно, розширення його адаптаційних можливостей до змін умов господарської діяльності, створення умов стабільного функціонування і розвитку. Аграрне виробництво потребує великої підтримки з боку держави у вигляді відповідних державних програм.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств : [підручник] / В.Г. Андрійчук ; 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : КНЕУ, 2002. – 624 с.
2. Бородіна О.О. Оцінка економічної безпеки підприємства / О.О. Бородіна // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. праць : в 3-х т. Т. 1. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2003. – Вип. 183. – С. 33–41.
3. Гришова І.Ю. Економічна сутність фінансових ризиків у підприємстві / І.Ю. Гришова // Економіка АПК. – 2005. – № 7(129). – С. 83–86.
4. Гришова І.Ю. Розробка заходів управління ризиками фінансової безпеки підприємства / І.Ю. Гришова, Т.С. Шабатура // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Фінанси і кредит». – 2015. – № 2. – С. 15–21.
5. Дем'яненко М.Я. Проблемні питання державної політики фінансової підтримки сільського господарства / М.Я. Дем'яненко // Економіка АПК. – 2014. – № 7. – С. 67–72.
6. Камлик М.І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект : [навч. посіб.] / М.І. Камлик. – К. : Атіка, 2005. – 432 с.
7. Когденко В.Г. Краткосрочная и долгосрочная финансовая политика / [В.Г. Когденко, М.В. Мельник, И.Л. Быковников]. – М. : Юнити-Дана. – 2013. – С. 471.
8. Малік М.Й. Конкуреноспроможність аграрних підприємств: методологія і механізми : [монографія] / М.Й. Малік, О.А. Нужна. – К. : ННЦ ІАЕ, 2010. – 270 с.

9. Навроцький С.А. Соціально-економічні аспекти страхування АПК / С.А. Навроцький. – Суми : Довкілля, 2004. – 316 с.
10. Непочатенко О.О. Організаційно-економічні механізми кредитування аграрних підприємств : [монографія] / О.О. Непочатенко. – Умань, 2010. – 456 с.
11. Пельтек Л.В. Формування механізму державного регулювання зовнішньоекономічною діяльністю в регіоні / Л.В. Пельтек // Економіка та держава. – 2012. – № 4. – С. 83–86.
12. Подцерковний О.П. Державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності в умовах глобалізації та фінансової кризи / О.П. Подцерковний // Митна справа. – 2012. – № 2. – С. 75–80.
13. Саблук П.Т. Лузан Ю.Я. Основні напрями удосконалення державної аграрної політики в Україні / П.Т. Саблук, Ю.Я. Лузан // Економіка АПК. – 2014. – № 5. – С. 3–17.
14. Шашло Н.В. Формування експортної стратегії підприємств АПК України // Вісник ХНТУСГ. – 2011. – № 71. – С. 412–423.
15. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку / Й. Шумпетер. – М. : Прогрес, 1992. – 455 с.